

*О.В. Лисенко
(м. Київ)*

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В АГРАРНИХ ТА ІНДУСТРІАЛЬНИХ РЕГІОНАХ НАДДНІПРЯНИЩИНИ НА РУБЕЖІ ХІХ–ХХ ст.

У статті проаналізовано спільні риси і відмінності в діяльності міської української інтелігенції в аграрних та індустріальних регіонах Наддніпрянищини. Показано важливість національно-культурної і освітньої діяльності як серед селян, так і серед робітників приміських селищ.

Ключові слова: інтелігенція, національна культура, місто, село, індустріальні регіони.

Сьогоднішня ситуація на Донбасі потребує не лише військового, але й, насамперед, соціально-економічного вирішення. А для цього необхідно дослідити історичні корені тих ганебних явищ, котрі вдруге менше ніж за сто років призвели до збройного протистояння та численних жертв.

Витоки конфлікту в Донбасі слід шукати на рубежі ХІХ–ХХ ст., коли тут в результаті великих західноєвропейських інвестицій відбувся стрімкий промисловий бум. Але, якщо в Європі капіталізм розвивався в часи, коли ні англійські, ні французькі промисловці не відчували конкуренції з боку інонаціональних економічних інституцій і користувалися всілякою підтримкою з боку своєї влади, то в Російській імперії українські та російські підприємці не лише не користувалися підтримкою свого уряду, але й постійно відчували, що із зовнішньополітичних причин він усіляко потурає європейському капіталу на шкоду як власним промисловцям, так і місцевим робітникам. Як наслідок, на відміну від країн Західної Європи, де капіталізм сприяв демократичному оновленню життя людей, в Російській імперії в цілому, та в Україні зокрема, капіталізм був зацікавлений у тому, щоб населення залишалося бідним і безправним, згодним працювати за копійки.

Так, французька компанія «Дубова Балка» сповідувала такі принципи — дешево наймати робітників, штрафувати їх і будь-що прагнути зменшити здольну оплату артілям настільки, щоб у середньому на кожну особу виходило не більше 70 коп. у день. Крім того, на рудниках «Дубової Балки» було багато виробничих травм. Кореспондент газети «Киевское слово» був свідком одного з таких випадків, коли травмувалося відразу 11 чоловік¹. Жорстокі методи експлуатації, звичайно ж, відзначали не лише це конкретне французьке товариство. Вони були притаманні більшості західноєвропейських підприємців тогочасної доби.

Подібний стан речей призводив до того, що у південно-східних регіонах України відбувався процес масового напливу російськомовного населення, бо

умови життя там були ще гіршими. Водночас, рівень життя етнічних українців з Полтавщини чи Поділля був значно кращим, і тому вони не поспішали на французькі підприємства. Як наслідок, тут відразу почався складатися дисбаланс між чисельністю українців та росіян. Так, О. Реєнт слушно зазначав з цього приводу: «Про перевагу прийшлого російського пролетаріату в складі робітництва України наприкінці XIX ст. свідчить Всеросійський перепис населення 1897 р. На території 9 українських губерній було зафіксовано 243 тис. робітників родом не з України. Цікаво, з яких же районів імперії прийшло це робітництво? Майже 70% їх, або 163 тис. чол., прибуло з 32 губерній Росії. Це насамперед Воронежська, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Саратовська, Симбірська, Тамбовська і Тульська губернії»². На початку XX ст. на 9 найбільших заводах півдня України, кожний з яких давав понад 10 млн пудів чавуну, тільки один із десяти робітників був українцем. Як наслідок, корінні пролетарі поступово асимілювалися або зовсім витіснялися росіянами³. Отже, Донбас перетворився на російський анклав всередині українських земель, притому його населення складало покидьки російського суспільства, схильні до алкоголізму та поножовщини особи, котрих не цікавила ані українська, ані російська література, історія та культура. Це повністю влаштовувало західноєвропейських капіталістів, які розуміли, що неосвіченого, завжди нетверезого робітника легше змушувати працювати за копійки.

Крім того іноземний капітал, користуючись своєю фінансовою перевагою та злочинним потуранням самодержавства, повністю унеможлилював розвиток місцевої національної промисловості. Так, один з англійських капіталістів, який побував у 1902 р. у Росії, повідомляв колегам, що прибутковість іноземних капіталістів у Російській імперії «прямо казкова» і рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства, щоб розорювати своїх слабких місцевих конкурентів. І дійсно, на великих підприємствах Донбасу наприкінці XIX ст. прибутки становили не менше ніж 30–40%, тобто дивіденди іноземних капіталістів у 3–4 рази перевищували прибутки аналогічних підприємств у Західній Європі. Як результат — під тиском великих акціонерних товариств майже повністю зникають зі сцени економічного життя регіону дрібні селянські розробки. Так, на Донбасі з 114 великих копалень, що були досліджені у 1901 р., 94% вугілля давали акціонерні підприємства. Не витримали з ними конкуренції і деякі поміщики — індивідуали. Навіть знамениті макіївські копальні Іловайського стали власністю французів⁴.

Тепер, коли у промислові центри, розташовані на території України, розпочався великий притік російського люмпен-пролетаріату, українській інтелігенції, яка у своїй більшості походила зі знатних старшинських родин, потрібно було починати більш чітко визначатися зі своєю національною позицією. Остання повинна була проявлятися в залученні на свій бік етнічних українців з числа українських селян і жителів приміських селищ. У протилежному випадку українська міська інтелігенція опинялася б у ворожому оточенні російського дворянства й негативно налаштованого до неї люмпен-пролетаріату.

Тому об'єднання українських «верхів» та «низів» відіграло в цей час величезну суспільно-політичну, моральну та історико-культурну роль. Першим, ще у середині XIX ст., намагався здійснити це завдання виходець із спольщеної української шляхти В. Антонович. Він разом зі своїми однодумцями — Т. Рильським, П. Житецьким, Б. Познанським та К. Михальчуком почав плідно працювати над поширенням освіти серед українських селян, створюючи розгалужену мережу недільних шкіл. На думку цих подвижників українського національного відродження, вони повинні були допомогти селянству шляхом власного внутрішнього розвитку досягти рівня, на яке воно законно заслуговувало. Це був цілком закономірний і правильний хід подій, коли на перші ролі в українському національному русі повинна була прийти нова генерація національної еліти, яка б переважно складалася із талановитої селянської молоді, здатної керувати в нових ринкових соціально-економічних та суспільно-політичних обставинах. Тобто, кращим представникам колишньої козацької верхівки потрібно було виступити з'єднуючою ланкою між існуючою та новою українськими елітами.

Все це було надзвичайно актуальним, бо в цей час дуже негативні тенденції почали проявлятися серед російського дворянства, значна частина якого після відміни кріпосного права у 1861 р., не змогла пристосуватися до нових економічних реалій, збідніла і як результат — перетворилася на люмпен-дворянство, котре було ідейно близьким до люмпен-пролетаріату. Найбільш відомою постаттю тут був дворянин за походженням, більшовик В. Ульянов (Ленін). Ця частина колишніх «господарів життя» бачила своє майбутнє виключно у минулому, коли вони були повними володарями над безправними українськими селянами-кріпаками. Повернути кріпосне право під будь-якими, хоча б навіть люмпен-пролетарськими гаслами, і знову грабувати поневолених українців було їх головною метою.

У таких складних соціально-економічних та суспільно-політичних умовах українській міській інтелігенції потрібно було максимально зосередити увагу на тому, аби шляхом національно-культурної, освітньої та економічної діяльності повернути на свій бік етнічних українських робітників і селян, не допустити їхньої люмпенізації та більшовізації. Тобто, на початку XX ст. у Наддніпрянщині, чи не вперше у світовій історії виникла ситуація, коли за цивілізований, демократичний розвиток свого краю боровся не великий капітал проти представників старої, феодальної еліти, а, навпаки, нащадки колишньої козацької старшини виступали проти великого капіталу, який з метою отримання дешевої робочої сили всіляко гальмував соціально-економічний, суспільно-політичний та культурно-освітній розвиток України, провокуючи тим самим народні заворушення.

Потворні соціально-економічні реалії, що склалися в Російській імперії на початку XX ст., призвели до її ганебної поразки у Російсько-японській війні та революції, яка стала її наслідком. Усе це змусило Миколу II заради власного порятунку видати Маніфест від 17 жовтня 1905 р., який забезпечував народу свободу слова, совісті та віросповідань, гарантував можливість створення

самодіяльних національних організацій. Тому, використовуючи права, надані царським маніфестом, вітчизняна інтелігенція негайно почала створювати національні самодіяльні товариства «Просвіти», які мали на меті сприяти більш стрімкому розвитку українського суспільства шляхом поширення культури, науки й освіти серед робітників і селян. «Просвіти» були створені майже на всій території Наддніпрянщини — у Києві, Одесі, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Чернігові, Житомирі та інших містах і містечках. Російське законодавство юридично забороняло об'єднання діяльності цих товариств із різних губерній, що утруднювало створення загальноукраїнського відповідного центру, хоча неформально їх члени з різних міст спілкувалися між собою, виробляючи спільний погляд на розвиток того чи іншого регіону. Це сприяло тому, що київська, катеринославська, чернігівська, одеська й подільська еліти починали ставати вже частиною не загальноімперської, а саме української спільноти.

У «Просвітах» українці вчилися об'єднуватися навколо власних національних ідей і цілей. Тут вони здобували навички організаторської діяльності, розподілу праці між членами товариства, керівництва значними масами людей та відповідальності перед ними. Отже, ті керівні кадри, які формувалися у «Просвітах», були чужими імперській бюрократії не тільки за метою їхньої діяльності, але й за ідейними чинниками. Якщо остання все робила, аби догодити вищому керівництву, зовсім не думаючи про інтереси народу, то нова українська еліта, яка тільки народжувалася на початку XX ст., навпаки, все робила, виходячи з реальних інтересів простих українців, лише перед якими вона вважала себе підзвітною. Тому для царської, а згодом і радянської бюрократії в українському національному русі найбільшу небезпеку становила саме його політична орієнтація на демократизацію влади, коли б керівники залежали від тих, хто їх обрав, а не від тих, хто їх призначив «згори». Добре розуміючи, що справжнім джерелом демократизму в цьому русі є українське село, царизм усіяко перешкоджав поширенню в ньому просвітянського руху, хоча ці дії були вкрай злочинними і небезпечними, бо розвиток великої промисловості вимагав інтенсифікації сільського господарства, а це було неможливим без отримання селянами спеціальної сільськогосподарської літератури. І все ж просвітянам часто вдавалося обходити царські заборони і поширювати українські ідеї та кооперацію на сільську місцевість. Особливо це стосується ситуації в Чернігівській, Волинській, Полтавській та особливо Подільській губерніях, де не було засилля російського люмпен-пролетаріату, і як наслідок, українська міська інтелігенція мала змогу працювати в більш спокійній ситуації. Тут, на відміну від південно-східних регіонів, вона не стільки працювала над підвищенням культурно-освітнього рівня тих українських селян, які, чи то переселялися до міста, чи жили в приміських селищах, як поширювала українську самосвідомість на сільську місцевість.

Так, на перших зборах кам'янець-подільської «Просвіти», що відбулися 8 травня 1906 р., було вирішено головну увагу звернути на поширення серед народу української літератури та преси. Для цього на базарному майдані міста

було відкрито рундук, який функціонував з 10 травня 1906 р. по святах та неділях. Щомісяця тут продавалося на 10–15 руб. (600–700 примірників) дешевих українських книжок. Першого липня того ж року «Просвіта» відкрила в місті бібліотеку. Читання книжок і газет у ній було безплатним; значною мірою завдяки цьому її відвідували не лише інтелігенти, а й місцеві робітники та селяни із навколишніх сіл. Бібліотека також безкоштовно видавала книжки для читання додому. За перший рік діяльності вона обслужила 2 тис. осіб. До кінця звітнього року у ній було 435 назв книжок у кількості понад 700 примірників. Для бібліотеки виписувалися такі газети і журнали: «Рада», «Діло», «Громадський голос», «Народний голос», «Листи з «Просвіти»», «Економіст», «Світова зірниця», «Л-Н Вісник», «Українська хата», «Записки Наукового товариства у Києві», «Киевские вести». Для сільських бібліотек «Просвіта» виписувала газети: «Рада», «Село», «Рідний край», «Світова зірниця». Зважаючи на велику потребу у селах в українській пресі та літературі, вона по змозі давала її у борг тим, хто не мав грошей⁵.

Кам'янець-подільська «Просвіта» звертала велику увагу на влаштування у селах невеличких бібліотек у помешканнях членів товариства. Ця діяльність полегшувалася тим, що переважна більшість членів «Просвіти» були сільськими жителями. Так, приміром, станом на 17 березня 1907 р., із 205 членів товариства лише 45 проживали в самому місті, решта 160 — по селах Поділля. В цих умовах «Просвіта» розіслала українські книжки приблизно в 100 пунктів, хоча з причини нестачі коштів вона не мала змоги відправляти їх більш як на 4–5 руб. за одною адресою. Часто члени товариства, які очолювали ці бібліотечки, самі займалися продажем книжок. За рік від початку діяльності «Просвіти» вони розпродали їх на 300–400 руб.⁶.

Для поширення серед українських селян потрібних їм книжок кам'янець-подільські просвітяни використовували можливості місцевих земств. Так, 17–18 серпня 1909 р. у Жмеринці відкрився I з'їзд представників подільських товариських крамниць, скликаний губернською земською управою. Одним із важливих рішень з'їзду була постанова про те, щоб у товариських крамницях продавати книжки, які із 10-відсотковою знижкою надавала кам'янець-подільська «Просвіта»⁷. Успішно працювало не лише губернське товариство, але й бібліотека у с. Печері. Так, відомий український кооператор М. Гехтер зазначав, що «людність так звиклась, зжилась з читальнею, що вважає її необхідною своєю потребою. Цікаво, що звать її селяни не бібліотекою або читальнею, а просто «Просвітою». Ця назва так вкоренилася, що іншої і не почути. А молоді парубки та дівчата вважають її чимось рідним, бо звать читальню «наша Просвіта». Це явище дуже характерне для того, як швидко селяни зживаються з тим, чого вони прагнуть. Люди з охотою читають книжки. Надто цікавляться історичними книжками. Навіть старшина, який раніше не терпів української мови, тепер часто прохає дати йому ту або іншу книжку»⁸.

Як бачимо, українська еліта, яка становила кістяк кам'янець-подільської «Просвіти», зуміла зацікавити національним рухом значні верстви селянської молоді, почала готувати з них людей, здатних самостійно вести економічну,

господарську, культурно-освітню діяльність. Вона створила передумови того, що остання масово пішла у національно-культурні та економічні установи, створюючи в них зачатки власної, нехай і не формальної, але дуже дієвої влади. Тобто українське село починало ставати альтернативою тому закостенілому бюрократичному ладу, який панував у Російській імперії.

Це добре розуміла царська влада, котра, де це тільки було можливим, не дозволяла «Просвітам» поширювати свою роботу на сільську місцевість. Так, адміністрація не дозволила відкрити бібліотеки-читальні київської «Просвіти» у селах Дирдін Хутір, Тихий Хутір та Криве, хоча всі формальні умови для їх відкриття київськими просвітянами були виконані, а також філію київської «Просвіти» у селі Колодистому, незважаючи на те, що самі селяни склали статут товариства й надіслали його на затвердження місцевим властям. Приводом для відмови послужило те, що справник дав «неблагоприємний відгук» про політичну благонадійність одного із селян — фундатора філії «Просвіти»⁹.

У результаті київська «Просвіта» зосередила всю свою увагу саме на поширенні національної свідомості серед київських робітників, серед яких переважали етнічні українці. Перший підпис під статутом київської «Просвіти» поставив видатний український письменник і громадський діяч Б. Грінченко, який на установчих зборах 25 травня 1906 р. був обраний її головою. Вітаючи збори товариства, він зазначив: «Ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси як діяльні творці нового життя. Роль просвітніх інституцій, які допомагатимуть їм виробляти опертий на наукових фактах світогляд, мусить бути величезною»¹⁰. Пізніше, у 1907 р., Б. Грінченко писав: «У нас справа «Просвіти» є разом і справою нашого національного відродження, хоч і яка б там забарна була ця робота, можемо сказати, що діло «Просвіти» ніколи не одурює, і ті результати, які дає воно, є найтвердішими підвалинами національної самосвідомості»¹¹. Тобто, передові вітчизняні діячі розуміли важливість того, щоб українські трудящі маси направляли свої зусилля й енергію не в бік деструктивної та небезпечної класової боротьби, а на творчу національну роботу, спрямовану на знаходження компромісів і взаєморозуміння між різними класами і станами українського суспільства. Заради недопущення соціального вибуху в Україні кращі представники вітчизняної інтелігенції згодні були самотужки, за власні невеликі порівняно із західними капіталістами кошти вести серед робітників і селян культурно-освітню роботу.

Київські інтелігенти почали активно провадити діяльність у робітничих передмістях, в яких проживали етнічні українці, які недавно перебралися до міста і ще не повністю порвали стосунки з рідними селами. Так, за перші три місяці 1910 р. шкільно-лекційна комісія товариства влаштувала 33 лекції, на кожній з яких у середньому брали участь 114 чол. За кількістю лекцій і слухачів на них перше місце займала Деміївка (14 лекцій — 2196 слухачів), друге — Куренівка (10 лекцій — 818 слухачів), третє — Народний дім (9 лекцій — 700 слухачів)¹².

Надзвичайно важливим видається той факт, що в цей час абсолютна більшість слухачів почала цікавитися українською історією. Згадувана вище анкета

показала, що найбільше людей бажало слухати лекції з української історії — 64%, з історії української літератури — 22%, про українську музику та мистецтво — 11%. Мова відповідей була здебільшого українською (75% відповідей), і трохи не половина їх написана фонетичним правописом¹³.

Як результат — українська інтелігенція в Києві перестала відчувати себе нечисленною і маловпливовою купкою людей, з якою ніхто не хотів рахуватися. Крім того, що своєю діяльністю київська інтелігенція піднімала загальноосвітній і національно-культурний рівень українських робітників з приміських селищ та окраїн, вона також допомагала останнім пристосуватися до нового для них міського укладу життя. І що головне, робила вона це з національних позицій, тобто, якщо раніше кожен український селянин перебравшись до міста вливався до російського суспільного середовища, то тепер він, ставши міським жителем, продовжував ментально лишатися українцем. Просвітня діяльність з українськими робітниками сприяла також тому, що значна частина зрусифікованої української інтелігенції почала знову ставати національно свідомими патріотами. Отже, якщо раніше, фактично слово українець було синонімом слова селянин, а слово містянин було синонімом слів росіянин, поляк, єврей, то тепер подібний стан речей залишився у минулому.

Однак навіть після досить стрімкого чисельного зростання, все одно, як і раніше, українці в містах продовжували лишатися в меншості. Тому їм потрібно було шукати собі союзників, тим більше, що в цей час по багатьох містах Російської імперії котилися чорносотенні погроми. У таких умовах, в залежності від того, яку ідейну позицію оберуть українці, вони могли б чи то покращити чи, навпаки, погіршити своє реноме. На щастя, тогочасні українські лідери обрали правильну позицію, рішуче виступивши проти чорносотенного насильства, особливо в Одесі, де представники модерної української національної ідеї, взяли курс на встановлення найтісніших стосунків із передовими єврейськими організаціями. Відомо, що один із лідерів просвітянського руху в Одесі С. Шелухін мав тісні стосунки з місцевими сіоністами й активно сприяв консолідації українських і єврейських сил проти місцевих погромників-чорносотенців.

Виразна проти погромнапозиція українства Одеси піднесла його загальногромадський авторитет. Використовуючи це, національно свідомі українці Одеси наприкінці 1905 р. безпосередньо зайнялися справою організації свого культурно-просвітнього осередку. Для ознайомлення найширших верств населення міста з історією, потребами та цілями українського національного руху в листопаді було проведено два зібрання, на яких вперше на Наддніпрянщині пролунали промови українською мовою. Зразу ж за цим протягом кількох днів провідники одеського українства розробили статут місцевої «Просвіти». 25 листопада 1905 р. він був затверджений міськими властями Одеси, а 30 листопада відбулися установчі збори товариства, на яких було обрано його правління у складі 12 чол., серед них: член Одеського окружного суду, колезький радник С. Шелухін, надвірний радник І. Луценко, нотаріус та колезький секретар М. Комаров (голова «Просвіти»), присяжний повірений О. Панченко, секретар Одеського окружного суду, титулярний радник М. Клименко.

Одеські просвітяни створили лекційний і літературний комітети, в обов'язки яких входило влаштування по середах науково-популярних лекцій, а по суботах — літературно-вокальних музичних вечорів і спектаклів. Для цього при «Просвіті» був організований хор із 70 осіб і запрошені на оплачувану роботу хормейстер та акомпаніатор¹⁴. Усього за 1906 р. у «Просвіті» силами 15-х лекторів було прочитано 61 реферат, десять з них прочитав М. Комаров¹⁵. Не відставала й просвітянська молодь: бібліотекар «Просвіти» А. Никовський вражав слухачів серйозністю й оригінальністю своєї думки, вмінням чітко сформулювати свої погляди. Так, приміром, роблячи доповідь про М. Заньковецьку, він зумів сказати своє власне слово, не обмежуючись загальними похвалами на адресу акторки¹⁶.

Важливо відзначити, що в просвітянській лекційній діяльності, можливо, головною була не сама лекція, а те, що слухачі могли долучитися до вироблення новітньої концепції історії України. Адже після доповіді лектора у залі розпочиналися справжні дискусії, в яких кожен відчував себе не пасивним споживачем чужої інтелектуальної продукції, а активним творцем нових поглядів на історію України, яка в силу об'єктивних причин стала рідною для представників різних націй. У результаті творилася принципово нова інтерпретація історії України, яка задовольняла представників різних націй, регіонів і представників існуючих соціальних груп — інтелігенції, буржуазії, селянства й робітництва.

Якщо на рефератах серед відвідувачів переважала інтелігенція, то робітники більший інтерес проявляли до суботніх вечорів, коли в «Просвіті» співав український хор, ставилися спектаклі чи просто організовувалися танці¹⁷. Такою своєю діяльністю товариство досягло певних успіхів у поширенні національної самосвідомості. Соціал-демократичний тижневик «Слово», який виходив у 1907–1909 рр. у Києві і в цілому дуже упереджено висвітлював діяльність «Просвіти», змушений був визнати, що декламування, танці та співи, національне убрання і, нарешті, українська мова, що лунала на вечорах «Просвіти», почали приваблювати до неї широкі кола суспільства. «Цією ж стороною своєї діяльності, — зазначалося на сторінках тижневика, — «Просвіта» виробляє з міщан як не свідомих українців, то в усякому разі спочувателів української національної ідеї»¹⁸. А. Никовський у листі до свого товариша — українського історика, автора книги «Історія України-Русі» та фундатора миколаївської «Просвіти» М. Аркаса зазначав: «...Гарно те, що «Просвіта» захоплює щоразу більший та повний гурт громадянства, що люди нас бачать і знають — і з повагою ставляться до «Просвіти»¹⁹.

Отже, буквально за кілька років і в Києві, і в Одесі українці з нечисленної купки інтелігентів, яких багато хто вважав за диваків, перетворилися на респектабельну суспільну силу зі своєю ідеологією та досить великою кількістю послідовників. У цей же час на Поділлі національна ідея почала проникати в самі широкі верстви українського селянства, мобілізуючи його до активних соціально-економічних та громадських дій. Але разом з тим київським й одеським інтелігентам не вдалося поширити свою діяльність на сільську місцевість, а

в Кам'янці-Подільському українські інтелігенти, багато і плідно попрацювавши на ниві національно-культурного відродження українського села, не зуміли завоювати суспільні позиції в самому місті. І єдиним місцем в Наддніпрянщині, де українським інтелігентам вдалося одночасно і поширити національну ідею на сільську місцевість, і посприяти залученню українських робітників до національного життя в губернському центрі, стала Катеринославщина. Особливо відрадним видається нам цей факт, з огляду на те, що українцям вдалося досягти цих успіхів у місцевості, де було багато російського люмпен-пролетаріату, яким через своїх підставних агентів типу більшовицького провокатора О. Лоли, керував особисто головний російський люмпен-дворянин В. Ленін.

Протидіяти більшовикам на Катеринославщині українській інтелігенції було значно важче, ніж протидіяти чорносотенцям в Одесі, бо клерикальні антисемітські й антипольські лозунги останніх у цей час уже не могли мати успіху в багатонаціональній Наддніпрянщині. А от більшовицькі заклики до боротьби з великим зарубіжним капіталом могли знайти розуміння не лише у місцевих робітників та селян, але й у дрібних промисловців, котрі також страждали і не могли розвиватися через засилля останнього. Крім того, російські жандарми крізь пальці дивилися на погромницькі заклики більшовиків, серед яких було багато їхніх агентів, але з надзвичайною прискіпливістю ставилися до кожного необережного слова українських інтелігентів, вправно відшукуючи крамолу навіть там де вона взагалі була відсутня. Все це змушувало українців висловлюватися і діяти дуже обережно, надаючи тим самим більшовикам можливість звинувачувати українську інтелігенцію в боягузтві та недостатній рішучості у захисті інтересів робітників і селян. Однак і в таких важких умовах катеринославській інтелігенції вдалося досягти значних успіхів. Так, у 1911 р. намітилося встановлення більш тісних контактів та взаємодії між катеринославською «Просвітою» та її філіями. У листопаді вона влаштувала концерт українських бандуристів, перед якими Д. Яворницький прочитав лекцію «Українські кобзарі, бандуристи та лірники» Цей концерт дав товариству 630 крб чистого прибутку (частина його пішла селянам Мануйлівки та Дієвки на проведення дитячих ялинок)²⁰. Допомога філіям оживила саму катеринославську «Просвіту». Нею активно почало цікавитися суспільство у Катеринославі. Як наслідок, «Просвіта» зростає чисельно і наприкінці 1911 р. нараховувала 116 осіб²¹. Відомий український історик Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав, що поблажливе ставлення властей до цієї «Просвіти» пояснювалося тим, що в канцелярії губернатора, який, на відміну від інших губернаторів, не був українофобом, управителем була «своя людина», яка допомагала «пробивати» рішення про дозвіл на відкриття філій «Просвіти»²².

Але, на наш погляд, таке ставлення катеринославського губернатора до українства не було випадковим. Тут, як ніде, розвиток просвітянського руху серед українських робітників і селян відповідав інтересам розвитку промислової інфраструктури імперії. Швидке зростання промислових потужностей вимагало великої кількості освічених робітників. А приплив нових робітників і, як наслідок, урбанізація регіону вимагали інтенсифікації сільського господарства,

створення кооперативів, позичкових кас, проведення ярмарків та ін. Тобто південний захід Російської імперії вимагав швидкої науково-технічної та культурної модернізації, і «Просвіти», безперечно, повинні були відіграти в цьому процесі провідну роль.

На Катеринославщині губернська «Просвіта» відігравала роль не «директивного», а координуючого органу. Згодом Д. Дорошенко згадував: «Багато довелося мені попрацювати по сільських філіях катеринославської «Просвіти», попозити лекцій, їздячи і в дощ, і в болото, і пішки ходячи, вертаючись пізно уночі (а на другий день вранці треба було йти на службу). Ще більше попрацювала і поклала сил моя дружина, організуючи концерти та вистави по філіях і сама виступаючи на них. Але ця робота доставляла нам стільки тихої радості й морального задоволення, що й досі люблю згадати за ті часи. І ні один документ з признанням моєї скромної праці не є для мене такий дорогий, як грамота на почесне членство, яким вшанували мене на прощання, коли я виїздив 1913 р. з Катеринослава, мануйлівська й діївська «Просвіти». А моїй жінці торік прислали поздоровлення з її артистичним ювілеєм колишні просвітяни з одного катеринославського села»²³.

Важливо відзначити й те, що в міру того, як просвітянський рух поширювався, ініціатива у визначенні головних напрямків діяльності все більш переходила до філій²⁴. Найбільш діяльною з них була мануйлівська. Вона об'єднувала українців, які, не пориваючи зв'язок із селом, одночасно були працевлаштовані на великих підприємствах Катеринослава. Ці люди були однаково зацікавлені як в успішному розвитку великої промисловості, так і в успішному розвитку сільського господарства. Безпосередній контакт із міською інтелігенцією ставив мешканців Мануйлівки та їй подібних селищ у більш вигідне становище порівняно з жителями віддалених сіл. У той же час мануйлівці, використовуючи своє географічне положення, мали всі переваги для розповсюдження серед українців-селян товарів із міста, а серед мешканців міста — декоративних кустарних виробів та продуктів харчування із сіл (для цього вони створювали кооперативи). Крім того, українці з таких селищ, маючи численні прибутки від заводів, від землі, від кустарних промислів, від комерції тощо, отримували фінансові можливості для освіти своїх дітей. Це також стимулювало їх обстоювати українську мову викладання в школах і в перспективі створювало реальну можливість відкриття українського університету.

24 лютого 1912 р. адміністрацією було дозволено відкрити філію «Просвіти» в с. Перещепині Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Невдовзі після цього на свято відкриття філії в село прибула делегація катеринославської «Просвіти» на чолі з Д. Дорошенком. Останній згодом згадував: «Яке було моє приємне здивування, коли, перезнайомившись з провідниками місцевої «Просвіти», я довідався, що Перещепина передплачувала більше десятка примірників щоденної «Ради», передплачувала майже всі тодішні українські часописи, а один селянин дістав навіть «Письмо з «Просвіти» зі Львова. На селі було по кілька примірників «Історії України» М. Аркаса й «Ілюстрованої Історії» М. Грушевського. Але найбільше було моє здивування, коли на другий

день по наших приїзді весь майдан перед помешканням «Просвіти» був уставлений возами, як на ярмарку, се приїхали на свято господарі з усіх околишніх сіл. А на самім святі громади двох сіл зложили на мої руки писані заяви, щоб і у них відкрити філії «Просвіти»²⁵.

У Діївці селяни, наслідуючи мануйлівців, вирішили насамперед усього збудувати приміщення для «Просвіти». Щомісяця вони, починаючи з 1911 р., відривали від свого заробітку по 3 руб, щоб скласти суму, з якою можна буде розпочати будувати власне приміщення. Деякі селяни навіть припинили будівництво приватних будинків, а гроші віддали на потреби «Просвіти»²⁶. Організаторами боротьби за відкриття філії «Просвіти» в с. Діївці стали кілька селян, котрі пройшли військову службу в Сибіру, серед яких особливо відзначався П. Білецький. Саме в Сибіру в них виникла думка заснувати у себе в селі філію «Просвіти». Нарешті, 3 березня 1913 р. відбулося урочисте відкриття діївської філії «Просвіти». З Катеринослава прибуло кілька членів Ради «Просвіти» на чолі з головою Е. Гаркавцевою. Прибула також майже вся рада мануйлівської «Просвіти», яка пожертвувала зі своїх скромних коштів «молодшій сестрі» діївській 15 руб. Член ради катеринославської «Просвіти» Ю. Павловський сказав слово про те, яку велику вагу, насамперед культурну, має «Просвіта» на селі для боротьби з пияцтвом та розбишацтвом»²⁷.

Як бачимо, українська інтелігенція до початку Першої світової війни багато чого зробила, аби створити значний прошарок національно свідомих українських робітників і селян, котрі не лише не піддавалися на чорносотенну чи ліворадикальну погромницьку риторику, але й самі готові були боротися як із чорносотенно-монархічними, так і люмпен-пролетарськими бандитами. На жаль, у зв'язку з початком воєнних дій цей процес не був доведений до свого логічного завершення. Більше того, значна частина національно свідомих українців була мобілізована до російської армії і загинула чи була скаліченою на фронті. Були й такі, котрі в надзвичайно важких воєнних умовах не витримали морально і таки піддалися на більшовицьку погромницьку риторику. Хоча на відміну від більшовицької Росії, абсолютна більшість пересічних українців після припинення війни зовсім не бажала вбивати та грабувати поміщиків, а, навпаки, прагнула поліпшити свій матеріальний і культурно-освітній стан цілком законними засобами, і більшовикам довелося б добре попотіти, аби підбурити достатньо велику кількість українського населення на погромницькі дії або повстання.

Але тут лєнінцям допомогли українські соціалісти, які після повалення самодержавства захопили владу в Україні, створивши так звану Центральну Раду, дії якої, формально будучи начебто і демократичними, і ліберальними, і навіть пацифістськими, по суті, були шкідливі для українського народу. Центральна Рада виявилася майже зовсім нездатною до державного управління та проведення в Україні економічних реформ. У результаті її невмілих, безпорадних дій економіка Наддніпрянщини почала розвалюватися, а життєвий рівень населення стрімко погіршуватися, що викликало справедливе невдоволення населення. Як потім згадували сучасники тих подій, слова «Центральна Рада» і

«Генеральний Секретаріат» стали для українського загалу лайливими. Їх сварили за те, що демобілізували армію, не зміцнили владу, не провели земельної реформи, довели все до руїни, анархії, голоду²⁸. Спровокований безглуздими діями Центральної Ради розвал економіки особливо болісно ударив по південно-східному регіону України, де масово закривалися великі промислові підприємства й багато робітників залишалися без засобів до існування.

За великим рахунком, дії українських соціалістів, які посідали чільні позиції в Центральній Раді, не були першопричиною цього краху. Вони лише довели до повного абсурду ті злочинні дії західноєвропейських капіталістів, котрі будували економіку так, щоб швидше отримати з неї якнайбільший зиск, не даючи для цього зростати малому та середньому вітчизняному підприємництву. Однак у свідомості переважної частини українських й особливо російських робітників розвал економіки південно-східного регіону асоціювався саме з Українською державою. Тому саме на неї трудящі покладали відповідальність за те, що вони та їхні сім'ї голодують.

У цей відповідальний період у житті української нації почала гостро проявлятися невідповідність українців до ведення саме політичної боротьби з охопленням нею сотень тисяч розбурханих революцією, але абсолютно не підготовлених до розуміння цієї нової ситуації людей. Тому, на жаль, українська протидія на цьому відтинку психологічної війни була надто слабка і непереконливою. Якщо йдеться про засоби оборони адміністративного апарату УНР, то він мав у своєму розпорядженні недостатню кількість місцевих сил у містах, щоб його протидія мала значніший успіх. Важливе завдання цієї протидії лежало на українських політичних партіях. Але вони самі не мали для того потрібних пропагандистських органів²⁹.

Як наслідок — Центральна Рада швидко втрачала свій авторитет серед українського народу, а разом із ним і здатність виконувати свої завдання у сфері внутрішньої та зовнішньої політики. О. Ресент зазначає з цього приводу: «Прорахунки стратегічного і тактичного характеру не дали змоги діячам Центральної Ради протягом весни–літа 1917 р. створити боєздатні формування, які забезпечили б втілення в життя її рішень»³⁰. Особливо прикритим видається той факт, що свою безпорадність у справах організації боєздатних збройних формувань українські лідери прикривали гучними гаслами про загальний мир і справедливість.

Використовуючи ці сприятливі для них обставини, більшовики під командуванням Антонова-Овсієнка 30 грудня 1917 р. розпочали агресію проти України. Їх активно підтримали як російські, так, на жаль, й українські робітники Донбасу та інших промислових центрів Наддніпрянщини. У цих діях більшовики опиралися на своїх агентів, котрі напередодні вступу червоних до Катеринослава, Павлограда й Олександрівська вчиняли там заколоти. Переважна більшість українського війська або зберігала нейтралітет, або навіть чекала приходу більшовиків, які обіцяли забрати фабрики, заводи та землю в багатих і роздати бідним.

Демагоги з Центральної Ради, коли виникла потреба рятувати своє власне життя, не додумалися ні до чого кращого, як послати проти більшовиків

необстріляну, патріотично налаштовану студентську та гімназичну молодь. Легко розгромивши та жорстоко розправившись з ними, більшовики вже у січні 1918 р. змогли захопити Київ і влаштувати там криваву різанину, тисячами знищуючи колишніх царських офіцерів, інтелігенцію, просто тих, хто розмовляв українською мовою чи носив вишиванку. Тут вперше українська інтелігенція зіткнулася з такими проявами чекістської жорстокості, перед якими блідли найбрутальніші дії царських каральних органів.

У результаті багаторічної громадянської війни, в якій чи не головну роль зіграв російський люмпен-пролетаріат, Наддніпрянщина опинилася під жорстокою владою більшовиків, котрі, змінивши лінгвістично-пропагандистський апарат влади та прізвища нових господарів життя, не змінили суті того злочинного соціально-економічного устрою, який був закладений на рубежі XIX–XX ст. великим західним капіталом для пограбування українського народу. Начебто «новий» більшовицький устрій, можливо, навіть більше, ніж старе російське самодержавство гнітив творчі сили українського народу, гальмував розвиток новітніх технологій. Комуністичний режим більш ніж на 70 років законсервував і навіть багато в чому різко посилив проблему соціально-економічного зубожіння та недостатньої національної самоідентичності населення південно-східних регіонів України, що повною мірою проявилось в теперішній трагічній ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

-
- ¹ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. — К., 1999. — С. 157–158.
 - ² Реєнт О. Вказ. праця. — С. 30.
 - ³ Там само. — С. 31.
 - ⁴ Лазанська Т.І. Вказ. праця. — С. 164.
 - ⁵ Загальний збір подільської «Просвіти» // Рада. — 1910. — № 98.
 - ⁶ Звідомлення подільської «Просвіти» // Рада. — 1907. — № 174.
 - ⁷ З'їзд представників подільських товариських крамниць // Світова зірниця. — 1909. — № 32.
 - ⁸ Гетер М. Українське життя в Росії в 1910 р. // ЛНВ. — 1911. — 353. — С 146.
 - ⁹ По Україні // Рада. — 1907. — № 140. — 21 черв.
 - ¹⁰ Передмова // Просвітянин. — 1918. — № 1. — С. 1–2.
 - ¹¹ Грінченко Б. Перед широким світом. — К., 1907. — С. 8–9.
 - ¹² Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1910 рік // Рада. — 1910. — № 132.
 - ¹³ Там само.
 - ¹⁴ Просвітянин (Никовський А.). Одесская «Просвіта» // Украинский вестник. — 1906. — № 5. — С. 313.
 - ¹⁵ М.Ф. Комаров і одеська «Просвіта» // ОДНБ ім. О.М. Горького. — Відділ рукописів. — Ф. 28. — С. 7.
 - ¹⁶ Дорошенко Д. «Просвіти» на Великій Україні // Б.м., б.р. — С. 1–2.
 - ¹⁷ Там само.
 - ¹⁸ Грицинський В. Одеські українці // Слово. — 1907. — № 29. — 24 листоп.

- ¹⁹ Лист А. Никовського до М. Аркаса / ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1, спр. 14, арк. 3.
- ²⁰ Концерт «Просвіти» // Дніпрові хвилі. — 1912. — № 9. — С. 141. — 7 трав.
- ²¹ Діяльність мануйлівської «Просвіти» в 1911 р. // Дніпрові хвилі. — 1912. — № 7. — С. 105.
- ²² Дорошенко Д. «Просвіти» на Великій Україні // Б.м., б.р. — С. 5.
- ²³ Там само. — С. 6.
- ²⁴ Из украинской жизни в Екатеринославе // Украинская жизнь. — 1912. — № 5. — С. 100–101.
- ²⁵ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 6.
- ²⁶ Гехтер М. Українське життя в Росії в 1911 р. // ЛНВ. — 1912. — № 57. — С. 179.
- ²⁷ «Просвіта» в селі Діївці // Дніпрові хвилі. — 1913. — № 6. — 16 берез. — С. 5–6.
- ²⁸ Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. — Кн. 1. — Луцьк, 2003. — С. 48.
- ²⁹ Рєєнт О. Вказ. праця. — С. 49.
- ³⁰ Там само.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2014 р.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В АГРАРНЫХ И ИНДУСТРИАЛЬНЫХ РЕГИОНАХ НАДДНЕПРЯНИЩИНЫ НА РУБЕЖЕ XIX–XX вв.

В статье проанализированы общие черты и различия в деятельности городской украинской интеллигенции в аграрных и индустриальных регионах Надднепряничины. Показана важность национально-культурной и просветительской деятельности, как среди крестьян, так и среди рабочих пригородных поселков.

Ключевые слова: интеллигенция, национальная культура, город, деревня, индустриальные регионы.

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF UKRAINIAN INTELLECTUALS AKTS IN AGRICULTURAL AND INDUSTRIAL REGION OF THE DNIAPER AT THE TURN OF THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES

The article analyzes the similarities and differences of municipal Ukrainian intelligentsia in agricultural and industrial region Dniper. Showing the importance of national cultural and educational activities among the peasants and the workers of subur.

Keywords: intelligence, national culture, town, village, industrial areas.